

WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE

CZASOPISMO GŁÓWNEGO URZĘDU STATYSTYCZNEGO
I POLSKIEGO TOWARZYSTWA STATYSTYCZNEGO

220 LAT POLSKIEJ STATYSTYKI PUBLICZNEJ

Irena Elżbieta KOTOWSKA

Spisy powszechne ludności jako źródło informacji o przemianach demograficznych i społecznych

W artykule podejmuję próbę uzasadnienia, dlaczego dla analiz przemian demograficznych i społecznych tak ważne jest pozyskiwanie informacji o ludności ze spisów powszechnych. Odwołuję się przy tym do dwóch, moim zdaniem, podstawowych kwestii, tzn. specyfiki przebiegu tych procesów w Polsce w ostatnich dwóch dekadach (zmiany rodziny, mobilność terytorialna, zawodowa i społeczna, dynamika zmian) oraz rozwoju reprezentatywnych badań statystycznych i doskonalenia danych o ludności pochodzących z rejestrów¹. Rozważania rozpoczynam od uwag dotyczących zmiany paradygmatu badań demograficznych oraz rozwoju reprezentatywnych badań statystycznych. Następnie omawiam przemiany demograficzne w Polsce po 1989 r. na tle ogólnych przemian demograficznych w Europie, wskazując na konieczność sięgania do informacji pochodzącej ze spisów, mimo rozwoju badań statystycznych. Unikalności informacji spisowej poświęcona jest kolejna część artykułu. Ostatni punkt zawiera sugestie dotyczące wykorzystania informacji ze spisu do analiz przemian demograficznych i społecznych w Polsce.

¹ Rozwój badań demograficznych w Polsce po 1989 r., głównie badań prowadzonych przez statystykę publiczną, jest przedstawiony w artykule G. Marciniak i I. E. Kotowskiej (2008).

UWAGI O ZMIANIE PARADYGMATU BADAŃ DEMOGRAFICZNYCH I ICH ROZWOJU

W badaniach demograficznych, podobnie jak w innych badaniach społecznych, rośnie znaczenie informacji o procesach demograficznych, które pozwalają na zrozumienie ich mechanizmów przyczynowo-skutkowych. Wymaga to zarówno informacji o zachowaniach demograficznych jednostek czy grup jednostek (rodzin i gospodarstw domowych), a więc informacji dotyczącej poziomu mikro, jak i informacji o społeczno-ekonomicznym, kulturowym oraz politycznym kontekście tych zachowań, które obejmują nie tylko poziom mikro, lecz przede wszystkim poziom mezzo i makro. Zachowania te określają przebieg życia jednostek (*life course*), tzn. sekwencje zdarzeń demograficznych, których one doświadczają. Znaczna część tych zdarzeń jest wynikiem decyzji podejmowanych przez jednostki (np. opuszczenie domu rodzinnego, zawarcie małżeństwa, urodzenie dziecka, migracja) w określonych okolicznościach.

Rozpoznanie zmian zachowań demograficznych i ich uwarunkowań ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia przebiegu procesów demograficznych, czyli wyników tych zachowań w makroskali. Takie podejście badawcze rozumiane jest jako zmiana paradygmatu w badaniach demograficznych — przejście od struktur demograficznych do procesów oznacza, że przedmiotem badań są procesy demograficzne rozpatrywane z perspektywy zmian zachowań indywidualnych, które z kolei są ujmowane w kategoriach zmian biografii demograficznych (przebiegu życia) jednostek (Willekens, 1991, 1999). Pociąga to za sobą konieczność prowadzenia badań na poziomie mikro, łączenia w badaniach skali mikro oraz skali makro, a także odejścia od ujęcia przekrojowego do ujęcia dynamicznego (identyfikacja sekwencji zdarzeń demograficznych) oraz rozszerzenia zakresu badań o kontekst zachowań jednostek, który obejmuje czynniki z różnych poziomów (skala mikro, mezzo i makro). To z kolei wymaga nawiązania do stosownych koncepcji teoretycznych — w badaniach demograficznych nawiązuje się do indywidualizmu metodologicznego Colemana (1990) i de Brujna (1999), przy czym zachowania na poziomie mikro rozpatrywane są z perspektywy przebiegu życia.

Niejednokrotnie też korzysta się z teorii racjonalnego wyboru (np. Siegers i in., 1991) uznając, że zdarzenia generujące przebieg życia jednostek są wynikiem ich racjonalnych decyzji². W dodatku zmiana paradygmatu narzuca określony sposób uzyskiwania danych — są to głównie badania reprezentatywne, w których zamiast podejścia przekrojowego stosowane jest podejście retrospektywne, a przede wszystkim panelowe.

Zmiana paradygmatu badań demograficznych, podyktowana potrzebami badawczymi z jednej strony oraz rozwojem metod statystycznych i technologii informatycznych z drugiej strony, wpłynęła niewątpliwie na rozwój badań statystycznych opartych na próbach reprezentatywnych, w których coraz większą

² Przykładem korzystania z tych koncepcji teoretycznych jest koncepcja badania współzależności między aktywnością zawodową i płodnością zaproponowana przez Agnieszkę Matysiak (2008) w jej rozprawie doktorskiej.

rolę odgrywają badania panelowe. Dotyczy to nie tylko badań procesów demograficznych, ale także ekonomicznych i społecznych.

Badania panelowe prowadzone są głównie przez wyspecjalizowane jednostki badawcze³, choć ich znaczenie dostrzegane jest także w statystyce publicznej (np. panelowe badanie gospodarstw domowych w Unii Europejskiej (UE) realizowane do 2003 r., komponenty panelowe w badaniach aktywności ekonomicznej ludności czy badaniu EU-SILC, badanie panelowe małżeństw w Polsce rozpoczęte *Ankietą Nowożeńców* w 1975 r., kontynuowane pod nazwą *Ankieta Rodzinna* i zakończone w 1995 r.⁴). Powstaje wobec tego pytanie, dlaczego mimo zmiany paradygmatu badań demograficznych i tak dynamicznego rozwoju badań reprezentatywnych, przywiązuje się tyle uwagi do organizacji spisów ludnościowych, w których pozyskiwane są informacje o strukturach ludności? Dlaczego mimo stałego doskonalenia danych pochodzących z rejestracji bieżącej, pozwalających na odtwarzanie struktur demograficznych, podejmowany jest wysiłek organizacji spisów powszechnych według uzgodnionych wspólnych zasad, uwzględniających zarówno regionalne potrzeby badawcze jak i możliwości organizacyjne przeprowadzenia spisów?

PRZEMIANY DEMOGRAFICZNE W POLSCE PO 1989 R. NA TLE ZMIAN W EUROPIE A ICH DOKUMENTACJA EMPIRYCZNA

Procesy demograficzne obserwowane w Polsce po 1989 r. są wynikiem zasadniczych zmian zarówno płodności, jak i umieralności, którym towarzyszą zmiany migracji, zwłaszcza zagranicznych.

Zmiany płodności wpisują się w przeobrażenia zachowań dotyczących rodziny, obserwowane w Europie od lat 60. ub. wieku, które najogólniej można określić jako proces opóźniania tworzenia rodziny i jej rozwoju oraz deinstytucjonalizacji i destabilizacji rodziny (por. np. Hantrais, 2006; Kotowska, 2005). Zaczęły się one w Skandynawii, potem objęły kraje Europy Zachodniej, a następnie Europę Południową, a w latach 90. ub. wieku Europę Środkową i Wschodnią. Charakterystyczne jest przy tym, że im później zmiany te się rozpoczynały, tym gwałtowniejszy był ich przebieg. Szczególnie szybkie były zmiany zachowań dotyczących rodziny w krajach podlegających transformacji systemowej w ostatniej dekadzie XX w., w tym i w Polsce.

Podstawowymi przejawami zmian procesu zakładania rodziny, jej rozwoju oraz rozpadu są:

- spadek liczby zawieranych małżeństw, wynikający ze zmniejszającej się skłonności do tworzenia rodzin poprzez małżeństwo, oraz wzrost popularności

³ Na przykład badanie niemieckie *Socio-Economic Panel Study (SOEP)* jest realizowane przez Deutsche Institut für Wirtschaftsforschung (DIW) w Berlinie, brytyjskie badanie *British Household Panel Survey (BHPS)* jest prowadzone przez jednostkę badawczą na University of Essex, badanie *Netherlands Kinship Panel Study* jest realizowane przez konsorcjum, w skład którego wchodzi: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute (NIDI), Utrecht University (UU), University of Tilburg oraz University of Amsterdam.

⁴ Celem badania była identyfikacja zamierzeń prokreacyjnych młodych małżeństw oraz analiza realizacji tych planów (por. np. Marciniak, Kotowska, 2008).

związków nieformalnych, nie na tyle silny, by rekompensował spadek skłonności do zawierania małżeństw. Rośnie więc część ludności, która pozostaje poza rodziną⁵;

- podejmowanie decyzji o zawarciu związku małżeńskiego w późniejszym wieku;
- wzrost częstotliwości alternatywnych form tworzenia rodziny — związków kohabitacyjnych oraz związków typu LAT (Living-Apart-Together);
- zmniejszenie się skłonności do posiadania dzieci, a decyzje o urodzeniu dziecka są także przesuwane do późniejszego wieku;
- zwiększenie się liczby i odsetka urodzeń dzieci poza małżeństwem;
- rosnące nasilenie rozwiązywania małżeństw poprzez separacje lub rozwód.

W wyniku tych zmian dzietność pozostaje trwale na poziomie znacznie poniżej prostej zastępowalności pokoleń, coraz popularniejsze są związki nieformalne, a małżeństwo stosunkowo często jest rozwiązywane poprzez rozwód lub separację. Innym ważnym rezultatem tych zmian jest coraz większe zróżnicowanie form rodzin i gospodarstw domowych, zmiany struktury rodzin i gospodarstw, w tym rosnący udział gospodarstw jednoosobowych oraz rodzin niepełnych, tworzonych głównie przez matki z dziećmi.

Różny okres rozpoczęcia omawianych zmian zachowań dotyczących rodziny w poszczególnych krajach Europy oraz ich różne nasilenie sprawiają, że przekształcenia rodziny są terytorialnie zróżnicowane (np. Billari, 2006; Frejka, Sobotka, 2008; Sobotka, Toulemon, 2008; Kotowska, 2009). Na przykład w krajach skandynawskich deinstytucjonalizacja rodziny, przejawiająca się stosunkowo silnym spadkiem znaczenia małżeństwa jako formy tworzenia rodziny, jest najbardziej zaawansowana. W innych krajach zmiany są silniejsze z punktu widzenia odraczania decyzji o tworzeniu związku, natomiast małżeństwo ma nadal duże znaczenie jako forma tworzenia rodziny (Włochy, Hiszpania). Kraje Europy Środkowej, czyli Węgry, Czechy, Polska i Słowacja oraz Łotwa i Litwa tworzą grupę, w której opóźnianie związków małżeńskich nie jest jeszcze tak wyraźne. Oceniając terytorialne zróżnicowanie przekształceń rodziny w Europie nie można określić wyraźnego podziału Wschód—Zachód czy Północ—Południe. O ile zdaje się jeszcze utrzymywać podział Wschód—Zachód w odniesieniu do opóźniania decyzji o pierwszym związku małżeńskim, bowiem kobiety zawierające pierwszy związek małżeński w krajach Europy Środkowej i Wschodniej są wyraźnie młodsze niż decydujące się na pierwsze małżeństwo kobiety z krajów UE-15, to ze względu na poziom dzietności można raczej mówić o różnicach między krajami Europy Północnej i Zachodniej a Europą Południową i Środkowo-Wschodnią. W połowie obecnej dekady pierwsza grupa krajów charakteryzuje się przekrojowym współczynnikiem dzietności ogólnej (TFR) wynoszącym powyżej 1,5, zaś druga grupa — poniżej 1,5, w tym duża liczba krajów ma TFR bliskie 1,3.

⁵ Zgodnie z rekomendacjami ONZ dotyczącymi definicji rodziny w polskiej statystyce ludności przyjmuje się, że rodzinę tworzy para bez dzieci lub z dziećmi oraz samotny rodzic (por. np. *Rocznik Demograficzny 2006*, GUS), przy czym jest to para heteroseksualna. W Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań 2002 po raz pierwszy zastosowano tę definicję i bezpośrednio wyodrębniono związki partnerskie.

Na podkreślenie zasługuje też relacja między przemianami rodziny a poziomem dzietności. Otóż obecnie w tych krajach, gdzie założenie rodziny oznacza przede wszystkim zawarcie związku małżeńskiego, przy czym małżeństwo jest względnie stabilne, występuje bardzo niska lub niska dzietność (np. kraje Europy Południowej, Polska, Słowacja, a także Niemcy, Austria i Szwajcaria). Natomiast kraje o mniejszym znaczeniu małżeństwa jako formy tworzenia rodziny oraz większej częstotliwości rozwodów mają na ogół wyższą dzietność (Europa Północna i Zachodnia). Innymi słowy, w tych krajach, w których deinstytucjonalizacja i destabilizacja rodziny są bardziej zaawansowane, dzietność jest wyższa. Ponadto dzietność jest także wyższa w krajach, które charakteryzują się bardziej zaawansowanym opóźnieniem decyzji o zawieraniu związków małżeńskich.

Oceniając zmiany procesów tworzenia, rozwoju i rozwiązywania rodzin w Polsce na tle zmian dokonujących się w innych krajach Europy należy stwierdzić, że rosnąca częstość rozwodów i separacji, zwłaszcza w ostatnich latach, jest przejawem destabilizacji związków małżeńskich, ale proces ten jest stosunkowo słabo zaawansowany. Podobna ocena dotyczy deinstytucjonalizacji rodziny — małżeństwo jest podstawową formą tworzenia rodziny, choć rośnie popularność związków partnerskich oraz stale zwiększa się odsetek urodzeń pozamałżeńskich, szczególnie widoczne po 2000 r. Poziom dzietności należy do najniższych w Europie. Niewątpliwie następuje wyraźne opóźnianie decyzji o pierwszym związku małżeńskim oraz o pierwszym dziecku, lecz charakterystyki tego procesu (średni wiek zawierania pierwszego małżeństwa przez kobiety, średni wiek rodzenia pierwszego dziecka przez kobiety) sytuują jeszcze Polskę w grupie krajów o relatywnie niższych wartościach tych miar, czyli na stosunkowo wczesnym etapie opóźniania tworzenia i rozwoju rodzin.

Ponadto zmiany częściowych współczynników płodności w ostatnich latach wskazują, iż opóźnianie decyzji o dziecku w Polsce osiągnęło drugą fazę (tzw. *recuperation phase*), w której stopniowo wygasa spadek płodności w młodszych grupach wieku, natomiast wzrasta płodność w starszych grupach wieku (de Berer, 2006). W trzeciej fazie (*recovery phase*) następuje zakończenie spadku płodności kobiet najmłodszych, a kontynuowany wzrost płodności kobiet w starszych grupach może stopniowo ulegać spowolnieniu. Można więc oczekiwać dalszego wzrostu dzietności, który obserwowany jest od 2004 r., oraz zwiększania się średniego wieku rodzenia (pierwszego) dziecka.

Opisane zmiany procesów tworzenia rodziny, jej rozwoju oraz rozpadu są zazwyczaj charakteryzowane poprzez odpowiednie mierniki demograficzne wyznaczane na podstawie danych pochodzących z rejestracji, przy czym są to głównie miary przekrojowe. Jednak mimo doskonalenia statystyki ludności coraz więcej zdarzeń demograficznych pozostaje poza rejestracją. Na przykład rosnące znaczenie alternatywnych do małżeństwa form tworzenia rodzin (kohabitacja, Living-Apart-Together) prowadzi do tego, że analizując tworzenie i rozpad rodzin na podstawie danych o małżeństwach, pomija się znaczącą część tego procesu.

Można zatem stwierdzić, że dokonujące się z różną intensywnością w krajach europejskich zmiany zachowań dotyczących rodziny prowadzą do destandaryzacji tych zachowań i ich segmentacji. Ich przejawami są: rosnące zróżnicowanie

decyzji podejmowanych w różnych fazach przebiegu życia, zmiany sekwencji zdarzeń oraz osłabienie lub zerwanie powiązań między nimi (np. małżeństwo a urodzenie dziecka). Bez lepszej dokumentacji faktycznych zachowań demograficznych dotyczących rodziny, luka między rzeczywistym przebiegiem procesów a informacją o nich, generowaną na podstawie danych statystyki publicznej, będzie się powiększać. Jednym z możliwych rozwiązań jest uzyskiwanie informacji o tych zachowaniach z odpowiednich badań reprezentatywnych. Innym rozwiązaniem jest analiza skutków tych zachowań definiowanych poprzez zmiany liczby oraz struktury rodzin i gospodarstw domowych, a także struktury ludności według charakterystyki dotyczącej typu rodzin i gospodarstw domowych. Informacje o tych zmianach można otrzymać jedynie na podstawie danych ze spisu powszechnego ludności. Przykładem takiego podejścia do analiz przemian demograficznych jest portret rodziny w Europie, przedstawiony przez D. Philipova (2006), czy dyskusja o przemianach demograficznych w niektórych krajach czy regionach Europy (Lesthaeghe, Moors, 1996; Lesthaeghe, Surkyn, 2002), a także o przemianach w Polsce w latach 1970—2003 (Wróblewska, 2006).

Do zagadnienia wróćę w dalszej części artykułu. Teraz chcę zwrócić uwagę na zmianę perspektywy badawczej w demografii, zapoczątkowanej w latach 70. ub. wieku, związanej z dyskutowanymi procesami demograficznymi. Polega ona na przejściu od badań zbiorowości osób charakteryzowanych przynajmniej przez płeć i wiek oraz miejsce zamieszkania do badań zbiorowości osób charakteryzowanych także przez cechy ich rodziny i gospodarstw domowych oraz do badań rodzin i gospodarstw domowych *per se*.

Zainteresowanie rodziną i gospodarstwem domowym jako obiektami badań i analiz demograficznych doprowadziło do wyłonienia się w latach 70. ub. wieku demografii rodziny i gospodarstwa domowego jako oddzielnej dyscypliny badawczej oraz do rozwoju metod analizy, modelowania i prognozowania rodzin i gospodarstw domowych⁶. Gospodarstwo domowe stało się podstawową jednostką w badaniach reprezentatywnych nie tylko demograficznych, ale także ekonomicznych i społecznych, zarówno regularnych jak i specjalnych (np. badania dochodów i wydatków ludności, budżetu czasu, stanu zdrowia, badania rynku pracy), a prognozowanie rodzin i gospodarstw domowych weszło do kanonu prognozowania demograficznego.

Kolejną zasadniczą cechą przemian demograficznych w Polsce po 1989 r. jest systematyczna i zauważalna poprawa charakterystyki przeżycia, jaka wystąpiła po ich początkowym pogorszeniu się w latach 1990—1992. Dotyczyła ona

⁶ Demografia rodziny i gospodarstwa domowego obejmuje nie tylko teorie dotyczące przemian struktury gospodarstw, analizy tych przemian, ale także modelowanie i prognozowanie gospodarstw domowych. Zagadnienia te były podejmowane w licznych artykułach z lat 70. ub. wieku, zaś pierwsze monografie pojawiły się w latach 80. ub. wieku i później: J. Bongaarts, T. K. Burch, K. W. Wachter (red.) (1987), *Family Demography: Methods and Their Application*, Clarendon Press, Oxford; N. Keilman, A. Kuijsten, A. Vossen (red.) (1988), *Modelling household formation and dissolution*, Clarendon Press, Oxford; E. van Imhoff, A. Kuijsten, P. Hooimeijer, L. van Wissen (red.) (1995), *Household demography and household modeling*, Plenum Press, New York and London; Kotowska I. E. (1994), *Prognozowanie gospodarstw domowych. Problemy i metody*, „Monografie i Opracowania”, nr 396, SGH.

przede wszystkim niemowląt oraz osób dorosłych, głównie mężczyzn w wieku 35—69 lat i kobiet w wieku 60—84 lata (Wróblewska, 2006). Regularny i szybki postęp w ograniczaniu umieralności niemowląt, jaki wystąpił po 1992 r., sprawił, że obecnie wartości współczynnika umieralności niemowląt sytuują Polskę w grupie krajów o umiarkowanej umieralności niemowląt w Europie. W porównaniu do początku lat 90. ub. wieku, w 2008 r. oczekiwane dalsze trwanie życia noworodka płci męskiej wzrosło o 4,7 roku, a noworodka płci żeńskiej — o 4,5 roku. Wynika to z korzystnych zmian umieralności po roku 1991. Polska należy do krajów o najdłuższym $e(0)$ w Europie Centralnej i Wschodniej, jednak dystans w stosunku do krajów o najdłuższym trwaniu życia w Europie jest nadal duży — ok. 30 lat dla mężczyzn oraz 20 lat dla kobiet.

Nadrabianie zaległości w wydłużaniu życia ludzkiego jest niewątpliwie korzystną cechą przemian demograficznych w Polsce po 1989 r. Redukcja umieralności, wraz z gwałtownym zmniejszeniem się dzietności do bardzo niskiego poziomu, kształtuje przyszłe zmiany struktury wieku ludności naszego kraju. Obecnie Polska jest jednym z najmłodszych w sensie demograficznym krajów europejskich. W najbliższych dwóch dekadach oczekiwane jest przyspieszenie procesu starzenia, które sprawi, że Polska wraz z innymi krajami Europy Środkowej dołączy do grupy starych demograficznie krajów europejskich. Na nasilenie starzenia się ludności Polski w tym czasie dodatkowo wpływa osiąganie wieku starszego przez osoby urodzone w latach powojennego wyżu urodzeń.

W analizach starzenia zwraca się m.in. uwagę na sytuację rodzinną osób starszych, opisywaną w kategoriach struktur rodzin i gospodarstw domowych, w których te osoby przebywają, czyli poprzez tzw. *living arrangements* (np. Abramowska, 2006). Informacja tego rodzaju jest niezbędna nie tylko do oceny warunków życia osób starszych, ale przede wszystkim do określenia zapotrzebowania na różnego rodzaju usługi, w tym usługi opiekuńcze.

W dyskusjach o rozwoju stosownych usług dla osób starszych zwraca się uwagę na to, że rosnąca liczba osób starszych współwystępuje ze zmianami rodziny oraz wzrostem mobilności przestrzennej ludności, które sprawiają, że zmniejszają się sieci krewniacze tworzące naturalne „zasoby” wsparcia dla osób starszych (np. De Jong-Gierveld, van Solinge, 1995; Abramowska i in., 2005; Wóycicka, 2009). Wymusza to konieczność zmiany modelu opieki — konieczna jest dywersyfikacja form i źródeł usług opiekuńczych. W Polsce, która z jednej strony doświadcza przyspieszonych przemian rodziny oraz znaczącego odpływu migracyjnego osób młodych, a z drugiej strony usługi dla osób starszych, w tym także usługi opiekuńcze, są słabo rozwinięte, luka między zapotrzebowaniem na wsparcie dla osób starszych a możliwościami jego zaspokojenia może być szczególnie dotkliwa. Reforma systemu usług opiekuńczych jest więc pilnym zadaniem polityki społecznej.

Rozważania dotyczące przemian demograficznych w Polsce po 1989 r. wskazują, że oba dotąd rozpatrywane ich podstawowe komponenty, czyli płodność i umieralność uległy głębokim przeobrażeniom. Analogiczne stwierdzenie dotyczy trzeciej składowej tych przemian — migracji zagranicznych. Jednak w tym przypadku dane pochodzące z ewidencji ludności są dalece niewystarczające do oceny przebiegu tych procesów, nie tylko w Polsce.

Dynamika ruchów migracyjnych oraz ich złożoność sprawiają, iż coraz trudniej jest prowadzić ich obserwację i pomiar na podstawie tych danych. Coraz więcej bowiem zdarzeń związanych z migracją wymyka się ewidencji. Szczególnie w odniesieniu do ruchów wędrowniczych, a zwłaszcza migracji zagranicznych, argument o konieczności korzystania z informacji spisowych nabiera wyjątkowego znaczenia. Powtórzę więc, że mimo rozwoju badań specjalnych czy rozszerzenia zakresu badań regularnych, np. o pytania dotyczące nieobecności członków gospodarstwa domowego i ich przyczyn (np. EU-SILC, BAEL), właśnie dzięki informacji spisowej można ocenić zmianę skali migracji i jej cech strukturalnych. Polska jest krajem odpływu. Dlatego w swoich uwagach skoncentruję się na emigracji, rozważając jej zmiany w Polsce od 1989 r. do 2004 r. oraz okres po akcesji do UE. Podstawą oceny zmian w pierwszym okresie będą głównie dane spisowe (*Migracje...*, 2004; Slany, 2004), zaś zmiany po 2004 r. skomentuję, odwołując się do szacunków rozmiarów i kierunków emigracji zagranicznych Polaków dokonanych przez GUS (*Informacja...*, 2008).

Znaczące zwiększenie się skali emigracji dokumentują dane z dwóch spisów powszechnych — spis powszechny z 2002 r. wskazał, że 786 tys. osób mających stałe miejsce zamieszkania w Polsce przebywało powyżej 2 miesięcy za granicą w momencie spisu, przy czym 80% przebywało za granicą powyżej 12 miesięcy. Ta populacja w spisie z 1988 r. wynosiła 508 tys. osób. Poszukiwanie pracy za granicą stało się zasadniczym powodem wyjazdu, uległa osłabieniu rola przyczyn rodzinnych, zmniejszyło się więc znaczenie migracji osiedleńczej. Im bliżej roku 2002, tym bardziej nasilają się emigracje z przyczyn zarobkowych oraz emigracje związane z nauką i studiami. Wzrosło też zróżnicowanie kierunków wyjazdów. Pojawiły się stosunkowo nowe kraje, które przyjmują Polaków poszukujących pracy (Włochy i Hiszpania).

Kolejną ważną zmianą jest zwiększenie się roli krótkoterminowych migracji zarobkowych (głównie czasowe zatrudnienie za granicą), natomiast zmniejszyło się znaczenie wyjazdów długoterminowych. Pojawiły się migracje niepełne — dotyczą one krótkoterminowych wyjazdów do pracy, przy czym migranci są także aktywni (Jaźwińska, Okólski, 2001). Badania zespołu profesora M. Okólskiego potwierdzają istnienie sieci powiązań, które ułatwiają podjęcie decyzji o wyjeździe, zwłaszcza osobom gorzej wykształconym. Migranci podejmowali głównie pracę wymagającą niskich kwalifikacji (gastronomia, turystyka, usługi domowe, rolnictwo, budownictwo).

Po przystąpieniu do UE Polska doświadczyła masowych wyjazdów za granicę. Według szacunków GUS z 2008 r., w końcu 2007 r. poza granicami kraju pozostawało czasowo 2270 tys. osób (ok. 6% populacji). W tej populacji blisko 1,5 mln stanowiły osoby, które wyjechały z Polski po akcesji. Wzrost wyjazdów dotyczy większości krajów europejskich, choć szczególnie silny jest on w przypadku krajów Wspólnoty — z populacji 2270 tys. osób aż 84,8% przebywało w krajach europejskich oraz 81,9% w krajach Unii. Dla porównania, według danych spisu z 2002 r. spośród 786 tys. Polaków przebywających za granicą ponad 2 miesiące — 58,7% pozostawało w krajach europejskich oraz 57,4% w krajach UE. Ponadto szacuje się, że ok. 50% emigrujących Polaków przebywa za granicą co najmniej 12 miesięcy. Powodem wyjazdu zdecydowanej większo-

ści osób, które wyjechały po 2004 r., była praca, choć z upływem czasu zwiększa się liczba osób — członków rodzin polskich emigrantów — pozostających na ich utrzymaniu (małżonkowie, dzieci).

Ta spektakularna zmiana emigracji z Polski po 2004 r., jeśli chodzi o skalę zjawiska, jego dynamikę i kierunki odpływu wymaga szczególnych analiz. Szacunki GUS z 2008 r. są pierwszym wstępnym rozpoznaniem tego odpływu. Nie wymaga zatem dodatkowego uzasadnienia stwierdzenie, że spis powszechny w 2011 r. pozwoli na ocenę skali tych wyjazdów, ich rozłożenia w czasie oraz określenie podstawowych cech.

Wyjazdy po 2004 r. miały charakter wyjątkowy. Jednak nie ulega wątpliwości, że migracje międzynarodowe będą nadal znacząco oddziaływać na dynamikę ludności i jej struktury, na zachowania dotyczące rodziny, a także na rozwój kraju. Wymaga to wnikliwej dokumentacji i analiz nie tylko na podstawie danych bieżących, danych z badań specjalnych, ale także danych o zasobach ludności oraz rodzin i gospodarstw domowych pochodzących ze spisów powszechnych. Dotąd Polska pozostaje krajem odpływu, ale z czasem będzie wzrastać znaczenie napływu, bowiem przystępując do Unii została włączona w system przepływów zasobów ludzkich, kapitału, produktów i usług. Jednak nie tylko integracja z UE oraz pozostawanie w coraz większym stopniu pod wpływem procesów globalizacyjnych nadają rangę migracjom zagranicznym w Polsce i w Europie. Ważnym czynnikiem jest nowy porządek demograficzny w Europie, zdefiniowany przez proces reprodukcji — dzietność pozostająca poniżej prostej odtwarzalności pokoleń oraz długie i rosnące trwanie życia. Jego konsekwencją jest nie tylko malejący przyrost liczby ludności na kontynencie, ale także przekształcenia struktury wieku — szybki wzrost populacji osób starszych, który współwystępuje ze spadkiem liczby ludności w wieku produkcyjnym.

Według ocen z 2005 r. migracje międzynarodowe stanowiły główną składową zmian liczby ludności w 26 spośród 45 krajów Europy (Salt, 2005). A zatem przyszłe kształtowanie się migracji staje się, jak nigdy dotąd, ważne dla przyszłości demograficznej naszego kontynentu. Europa pozostanie więc regionem napływu, jakim się stała wskutek zmian przepływów międzynarodowych obserwowanych w drugiej połowie XX w. Wzrosła nie tylko wielkość strumienia migrantów, ale także zmieniły się jego cechy strukturalne, zwłaszcza od lat 80. ub. wieku. Strumienie napływu stały się bardziej zróżnicowane także ze względu na typ migracji czy kierunek napływu, wzrósł udział kobiet zwłaszcza w migracjach zarobkowych. W migracjach do Europy dominują wyraźnie przyjazdy zarobkowe, choć nadal łączenie rodzin jest ważnym powodem migracji, coraz więcej uchodźców politycznych poszukuje azylu na kontynencie, zmniejsza się rola migracji osiedleńczej.

UNIKALNE CECHY INFORMACJI POCHODZĄCYCH ZE SPISÓW POWSZECHNYCH

Zasady organizacji spisów powszechnych oraz ich zakres tematyczny, stosowane definicje i klasyfikacje są przedmiotem międzynarodowych uzgodnień,

w których uczestniczą organizacje międzynarodowe (ONZ, Rada Europy, OECD, Eurostat) i powołane przez nie grupy ekspertów (np. *United Nations Economic Commission for Europe — Task Force on Families and Households*) (np. UNECE 2006, 2007; UN, 2008). Zalecenia dotyczące zasad organizacji spisu, jego zakresu tematycznego czy stosowanych definicji i klasyfikacji mogą ulegać zmianom, jednak nie zmienia to specyficznych, wyjątkowych cech informacji spisowych, decydujących o ich wartości. Omówię je pokrótce.

Spisy powszechne dostarczają informacji w stałych odstępach czasu o dwóch kategoriach zmiennych zasobu: liczbie ludności i jej strukturach (demograficznych i społecznych) oraz o liczbie rodzin i gospodarstw domowych i ich strukturach. Mimo stale rozbudowywanej bazy danych statystycznych o procesach demograficznych i społecznych, poprzez rozwój reprezentatywnych badań statystycznych, doskonalenie danych pochodzących z bieżącej ewidencji ruchu naturalnego i wędrownego (są to dane o zdarzeniach demograficznych, czyli o zmiennych strumieni) oraz rozbudowy różnych rejestrów administracyjnych, spisy powszechne pozostają jedynym źródłem informacji o całej populacji Polski, która uwzględnia jednocześnie cechy zasadnicze dla oceny zmian struktur demograficznych i społecznych (nie tylko wiek, płeć, miejsce zamieszkania, wykształcenie, ale także stan cywilny, stan rodzinny, pozycja w gospodarstwie domowym i in.). Ta informacja jest podstawą szacunków liczby ludności i jej struktur w latach międzypisowych.

Spisy powszechne są jedynym źródłem informacji o populacji rodzin i gospodarstw domowych, a także o gospodarstwach zbiorowych. Staralam się już wcześniej uzasadnić znaczenie analizy i oceny dokonujących się przemian demograficznych w kategoriach zmian liczby oraz struktur rodzin i gospodarstw domowych, zwłaszcza w dobie przemian demograficznych w Polsce o niespotykanej wcześniej skali i dynamice, z których rosnąca część wymyka się ewidencji. Podkreśliłam też rolę gospodarstwa domowego, jako podstawowego obiektu badań statystycznych. Badania reprezentatywne korzystają zaś z operatów losowania budowanych na podstawie informacji ze spisów.

Kolejną ważną cechą informacji pochodzących ze spisu powszechnego jest możliwość oceny skali przeobrażeń demograficznych i społecznych dla całej populacji danego kraju, o których wnioskujemy na podstawie badań częściowych (reprezentatywnych). Ocena ta może być dokonywana dla dowolnej dezagregacji przestrzennej.

Ze względu na unikalną możliwość jednoczesnej oceny tych przemian dla wyodrębnionych grup ludności, także stosunkowo mało licznych, informacje otrzymane ze spisu umożliwiają analizy i oceny zróżnicowania przemian demograficznych i społecznych w dowolnych przekrojach. Na przykład zaawansowanie procesu deinstytucjonalizacji rodziny w różnych krajach europejskich można ocenić jedynie na podstawie pochodzących ze spisu informacji o małżeństwach, związkach konsensualnych czy związkach LAT. Innym przykładem może być to, że rosnąca rola imigracji do Polski wymaga zwrócenia uwagi na stosunkowo mało liczne grupy narodowościowe i etniczne.

Innym, niepodważalnym, walorem informacji ze spisu powszechnego jest także to, że stanowią one unikalne połączenie skali makro (informacje o całej populacji) oraz skali mikro (informacje o poszczególnych osobach).

Ponadto dla niektórych mało licznych grup ludności spis jest jedynym źródłem informacji (np. bezdomni, grupy narodowościowe i etniczne). Jest on także jedynym źródłem informacji o całej zbiorowości osób niepełnosprawnych.

Ze względu na to, że spis ludności realizowany jest wraz ze spisem mieszkań, informacje ze spisu powszechnego stwarzają możliwość pełnej diagnozy sytuacji mieszkaniowej w Polsce.

Reasumując, informacje ze spisu powszechnego pozwalają na „inventaryzację” zasobów demograficznych ujmowanych w kategoriach liczby ludności i jej struktur oraz liczby i struktur rodzin i gospodarstw domowych wraz z inventaryzacją zasobów mieszkaniowych. Stanowią one podstawę wielowymiarowej oceny skali przeobrażeń demograficznych i społecznych, pozwalają bowiem na jednoczesne uwzględnienie wielu aspektów tych przeobrażeń. Ze względu na uzgodnione w skali międzynarodowej zasady prowadzenia badań spisowych możliwe jest dokonywanie porównań międzynarodowych. Ta cecha informacji spisowej staje się coraz ważniejsza nie tylko ze względu na ukazywanie zmian zachodzących w Polsce na tle zmian dokonujących się w innych krajach (aspekt opisowy), ale przede wszystkim ze względu na poszukiwanie przyczyn różnicowania przebiegu tych procesów (aspekt wyjaśniający).

UWAGI O WYKORZYSTANIU INFORMACJI POCHODZĄCYCH ZE SPISÓW POWSZECHNYCH

Omawiając przemiany demograficzne w Polsce po 1989 r. starałam się ukazać ich wyjątkowość. O ich dynamice i skali decyduje w istocie to, że wszystkie podstawowe składowe dynamiki ludności — płodność, umieralność i migracje zagraniczne uległy zasadniczym przeobrażeniom.

Jeśli przemiany demograficzne połączymy ze zmianami dokonującymi się na rynku pracy i ich coraz silniejszymi powiązaniem oraz zmianą systemu wartości, norm kulturowych i struktur społecznych, to nie ulega wątpliwości, że tak ogromna skala przeobrażeń, jakim podlega społeczeństwo polskie, wymaga wnikliwego rozpoznania. Ważnym elementem diagnozy tych przeobrażeń jest pokazanie zmian struktur demograficznych (struktur ludności oraz struktur rodzin i gospodarstw domowych) zarówno jako determinant rozpatrywanych procesów, jak i konsekwencji tych procesów. Na przykład feminizacja migracji wraz z dominacją osób w wieku 20—34 lata zmniejsza potencjał prokreacyjny Polski i może, wraz z przewidywanym spadkiem liczby osób w tym wieku, ograniczyć wzrost liczby urodzeń. Wyjazdy zarobkowe kobiet zmniejszają populację osób zajmujących się opieką w rodzinach, czyli zmniejszają rodzinne zasoby opieki. To struktury demograficzne określają ekonomiczne i społeczne skutki przemian demograficznych. I jedynie spisy dostarczają odpowiednich informacji o tych strukturach.

Innymi słowy, wspomniana zmiana paradygmatu badawczego w demografii, polegająca na przejściu od struktur demograficznych do procesów, podnosi rangę procesów jako przedmiotu badań. Nie zmniejsza to jednak, moim zdaniem, znaczenia struktur demograficznych w badaniach i analizach demograficznych.

Szczególnie podkreślałam rosnące znaczenie oceny przemian ludnościowych nie tylko w kategoriach liczby i struktur ludności, ale także w kategoriach struktur rodzin i gospodarstw domowych, możliwej jedynie na podstawie danych ze spisu. Wynika to z omawianych zmian zachowań demograficznych dotyczących rodziny, wzrostu roli migracji jako czynnika kształtowania tych zachowań i zwiększenia zróżnicowania typologicznego rodzin i gospodarstw, ważnego także z punktu widzenia polityki rodzinnej i socjalnej, zwłaszcza jeśli uwzględni się większą wrażliwość rodziny na ryzyko dysfunkcjonalności oraz przewidywane zaawansowanie procesu starzenia.

Dynamika przeobrażeń demograficznych i społecznych w Polsce po 1989 r. nadaje szczególne znaczenie identyfikacji elementów zmiany i ciągłości. Odwołując się w diagnozie tych przeobrażeń do danych spisowych, poprzez porównania z poprzednimi spisami, uzyskuje się szanse wyodrębnienia tych elementów. Ponadto dzięki uzgodnieniom dotyczącym realizacji spisu i zakresu pozyskiwanych danych można dokonać analiz porównawczych przemian w Polsce i innych krajach, które mogą być pomocne w identyfikacji czynników tych przemian.

Uważam, że informacja o strukturach demograficznych i społecznych odgrywa szczególną rolę w wielowymiarowej ocenie, jak nasze społeczeństwo „radzi sobie ze zmianą” i jakie ma szanse na sprostanie wymaganiom wynikającym z rewolucji technologicznej i globalizacji, przy jednoczesnej konieczności zmniejszania istniejących opóźnień rozwojowych. Stanowisko Rządowej Rady Ludnościowej w sprawie spisu ludności i mieszkań 2011 uznaje za szczególnie ważne tematy badań dotyczących migracji, rynku pracy oraz rodzin i gospodarstw domowych. Zgadzając się z tym stanowiskiem, sądzę, że w szczególności mają znaczenie informacje, które dotyczą:

- zmiany struktury narodowościowej,
- zmiany struktury wyznaniowej,
- identyfikacji populacji imigrantów oraz ich struktur demograficznych i społecznych,
- zmiany struktur gospodarstw domowych ze względu na źródła utrzymania,
- ludności w gospodarstwach zbiorowych,
- przestrzennego rozmieszczenia ludności,
- struktur ekonomicznych (status na rynku pracy, status zatrudnienia, grupa zawodowa, sektor zatrudnienia),
- struktur społecznych w ujęciu przestrzennym (miasto—wieś, regiony rozwojowe i peryferia),
- zmiany poziomu wykształcenia (skala luk międzypokoleniowych i terytorialnych) i oceny kompetencji cywilizacyjnych (znajomość języków obcych, korzystanie z nowoczesnych technologii informacyjnych),

- zmiany wielkości i struktur populacji osób niepełnosprawnych (ocena działań na rzecz ich integracji społecznej).

Wyniki tych analiz są niezbędne dla dokonania diagnozy zaszłych przemian demograficznych i społecznych w Polsce (opis i uwarunkowania) oraz oceny ich możliwego kształtowania się w przyszłości. Umożliwi to ocenę skali potrzeb społecznych wynikających z tych przemian oraz rozpoznanie wielkości grup ryzyka socjalnego, co stanowi podstawę informacyjną dla właściwego formułowania zadań i rozwiązań polityki integracji społecznej.

prof. dr hab. Irena Elżbieta Kotowska — SGH

LITERATURA

- Abramowska A. (2006), *Sytuacja rodzinna osób starszych w Polsce w świetle wyników NSP 2002*, Zeszyt nr 14, Sekcja Analiz Demograficznych, KND PAN
- Abramowska A., Gourbin C., Wunsch G. (2005), *Projections of the dependent elderly population by age, sex, and household composition: Scenarios for Belgium*, Archives of Public Health, vol. 63, issue 5
- Billari F. C. (2006), *The transition to parenthood in European societies*, [w:] Hantrais L., Philipov D., Billari F. C., *Policy implications of changing family formation*, „Population Studies”, No. 49, Council of Europe Publishing, Strasbourg
- Coleman J. S. (1990), *Foundations of social theory*, Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press
- De Beer J. (2006), *An assessment of the tempo effect for future fertility in the European Union*, „Research Note”, NIDI, The Hague
- De Bruijn B. J. (1999), *Foundations of demographic theory: choice, process, theory*, Amsterdam: Thela Thesis
- De Jong-Gierveld J., van Solinge H. (1995), *Ageing and its consequences for the socio-medical system*, „Population Studies”, No. 29, Council of Europe Press, Strasbourg
- Frejka T., Sobotka T. (2008), *Overview Chapter 1: Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement*, [w:] T. Frejka, J. Hoem, T. Sobotka, L. Toulemon, *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview*, „Demographic Research”, vol. 19, Max Planck Demographic Institute, <http://www.demographic-research.org/special/7/>
- Hantrais L. (2006), *Living as a family in Europe*, [w:] L. Hantrais, D. Philipov, F. C. Billari, *Policy Implications of Changing Family Formation*, „Population Studies”, No. 49, Council of Europe Publishing, Strasbourg
- http://www.coe.int/t/e/social_cohesion/population/european_population_conference/Conference%20documentation.asp
- Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004—2007* (2008), GUS
- Jaźwińska E., Okólski M. (red.) (2001), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa
- Kotowska I. E. (2005), *Europa wobec przeobrażeń rodziny. Czy potrzebna jest europejska strategia prorodzinna?*, [w:] Radło M. J. (red.), *Polska wobec redefinicji strategii lizbońskiej*, Zielona

- Księga Polskiego Forum Strategii Lizbońskiej, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa-Gdańsk
- Kotowska I. E. (2009), *Zmiany modelu rodziny a zmiany aktywności zawodowej kobiet w Europie*, [w:] I. E. Kotowska (red.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa
- Lesthaeghe R., Moors G. (1996), *Living arrangements, socio-economic position and values among young adults: a pattern description of France, West Germany, Belgium, and the Netherlands 1990*, [w:] D. A. Coleman (ed.), *Europe's Population in the 1990*, Oxford University Press
- Lesthaeghe R., Surkyn J. (2002), *New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging value orientations?*, Interuniversity papers in demography IPD-WP, Brussels and Ghent: Interface Demography
- Marciniak G., Kotowska I. E. (2008), *Rozwój badań demograficzno-społecznych*, GUS, „Wiadomości Statystyczne”, nr 10, GUS
- Matysiak A. (2008), *On the interdependencies between fertility and women's labour supply*, PhD thesis, Warsaw School of Economics
- Migracje zagraniczne ludności 2002* (2004), GUS
- Philipov D. (2006), *Portrait of the family in Europe*, [w:] Hantrais L., Philipov D., Billari F. C., *Policy Implications of Changing Family Formation*, „Population Studies”, No. 49, Council of Europe Publishing, Strasbourg
- Salt J. (2005), *Types of migration in Europe: implications and policy concerns*, raport dla European Population Conference *Demographic Challenges for Social Cohesion*, Strasbourg 7—8 kwietnia 2005, EPC_2005_S3.1, Salt report
- Siegers J. J., de Jong-Gierveld J. i van Imhoff E. (1991), *Editors' introduction*, [w:] J. J. Siegers, J. de Jong-Gierveld i E. van Imhoff (red.), *Female labour market behaviour and fertility: A rational-choice approach*, Berlin: Springer
- Slany K. (2004), *Migracje zagraniczne w świetle narodowego spisu powszechnego 2002*, [w:] *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2003*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa
- Sobotka T., Toulemon L. (2008), *Overview Chapter 4: Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe*, [w:] T. Frejka, J. Hoem, T. Sobotka, L. Toulemon, *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview*, „Demographic Research”, vol. 19, Max Planck Demographic Institute, <http://www.demographic-research.org/special/7/>
- UNECE (2006), *Conference of European Statisticians. Recommendations for the 2010 Censuses of Population and Housing*, prepared in cooperation with the EUROSTAT, New York and Geneva: United Nations
- UNECE (2007), *Measuring population and housing: Practices of UNECE countries in the 2000 round of censuses*, New York and Geneva: United Nations
- UN (2008), *Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses. Revision 2*, „Statistical papers”, Series M, No. 67/Rev. 2, New York: United Nations
- Willekens F. J. (1991), *Understanding the interdependence between parallel careers*, [w:] J. J. Siegers, J. de Jong-Gierveld, E. van Imhoff (red.), *Female labour market behaviour and fertility: A rational-choice approach*, Berlin: Springer
- Willekens F. (1999), *The life course: models and analysis*, [w:] L. J. G. Van Wissen, P. A. Dykstra (eds.), *Population Issues: An Interdisciplinary Focus*, Dordrecht: Kluwer
- Wóycicka I. (2009), *Model opieki w Polsce*, [w:] I. E. Kotowska (red.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa
- Wróblewska W. (2006), *Analiza umieralności w Polsce w latach 1970—2003. Dekompozycja zmian w oczekiwanym trwaniu życia noworodka*, „Studia Demograficzne”, nr 1 (149)

SUMMARY

The census information for Poland's and other European countries' demographic and social changes analyses is discussed respecting two basic questions: character of the processes in the last decades (family changes, territorial, occupational and social mobility, change dynamics) and development of statistical sample surveys as well as improving population data coming from registers.

The article discusses unique characteristics of census information as well as their cognitive value for identification of change and continuity process elements in Poland (in comparison with previous censuses), comparative analyses of changes in Poland and in other countries, estimation of social needs resulting from the changes as well as recognition of the social risk groups. The role of the information on demographic and social structures in multidimensional evaluation on "how the Polish society handles with the change", and what chances it has to be equal to the technical revolution and the globalisation with the simultaneous need to cut down the development lag were stressed in the article too.

РЕЗЮМЕ

Значение информации происходящих из переписей населения для анализа демографических и социальных перемен проводимых в Польше и других европейских странах рассматривается с учетом двух основных вопросов: специфики хода этих процессов в последние десятилетия (перемены семьи, территориальная, профессиональная и социальная мобильность, динамика перемен), а также развития выборочных статистических обследований и совершенствования данных по населению происходящих из регистров.

В статье обсуждаются уникальные признаки переписных информации и их познавательные достоинства для идентификации элементов перемены и непрерывности процессов происходящих в Польше (с помощью сравнения с предыдущими переписями), сравнительного анализа перемен в Польше и других странах, оценки масштаба социальных потребностей, являющихся результатом перемен, а также рассмотрения размера групп социального риска. Особенно подчеркивается роль информации о демографических и социальных структурах в многомерной оценке, каким способом польское общество «справляется с переменой», и какие оно имеет шансы справиться с требованиями, вытекающими из технологической революции и глобализации с одновременной необходимостью уменьшения существующего промедления в экономическом развитии.